

Sabo Katalin

A Dániel-kantikum liturgikus használatának tipológiája és ólatin vonatkozásai

I.

A három ifjú énekével akkor kezdtem foglalkozni, amikor kutatócsoportunk a misekönyvek feldolgozásának utolsó szakaszába lépett: a kigyűjtött adatokat feltöltöttük az Usuarium-adatbázisba, és így kereshetővé és összehasonlíthatóvá vált a késő középkor úzusainak miseanyaga. Felfigyeltünk arra, hogy a kántorböjti szombatok utolsó prófécija és a hozzá kapcsolódó énektétel esetében nagy változosság mutatkozik az egyes úzusok között.

A kántorböjtek kifejezetten a nyugati egyházra jellemző napok, eredetüket a pogány rómaiak mezőgazdasági, hálaadó ünnepeihez szokás kapcsolni. I. Callixtus pápa rendelte el megtartásukat a III. század elején.¹ Évente négyszer, minden évszakban három napon: szerdán, pénteken s szombaton tartották ezeket, szombaton a nagyszombathoz és a pünkösd előtti szombathoz hasonló, nagyszabású virrasztó misével. Ennek jellemzője, hogy a szertartás kezdőéneke (introitus) és kezdő könyörgése (kollekta) közé beékelődik egy olvasmányokból, énektételekből és könyörgésekből álló sorozat. Érdeklődésünk most ennek a sorozatnak utolsó tételcsoportjára irányul.

A címben említett Dániel-kantikum ószövetségi költemény Dániel könyvének harmadik fejezetéből a Septuaginta/Vulgata szerint. Ahogy írva van: Nabukodonozor király a babiloni fogságban lévő Dániel három társát arra kényszeríti, hogy leborulva imádják egy babiloni isten aranyból készített képmás-szobrát. Az ifjak tiltakozásától haragra gerjedő király a tüzes kemencébe vetteti őket, ahol imádságuk után az Úr angyala leszáll közéjük, a lángok pedig szétoszlanak. A három ifjú így megmenekül, és ezért dicsőítő éneket énekelnek az Úrnak. Ez a dicsőítő ének a Dániel-kantikum vagy a Három ifjú éneke, amelyben az ifjak először Istent közvetlenül megszólítva magasztalják őt, majd a teremtett világ egészét szólítják fel a dicséretre, fokozatosan haladva a mennyektől a föld felé.² A kántorböjti szombatokon az éneket megelőzi a történetet elbeszélő olvasmány (prófécia), utána pedig a három ifjúra hivatkozó, a tételcsoporthoz tematikusan kapcsolódó könyörgés következik.

Sabo Katalin (Szabadka/Budapest) művészettörténész az ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskolája művészettörténeti oktatási programjának hallgatója és az ELTE Liturgia-történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

¹ Karl Adam Heinrich KELLNER: *Heortology. A History of the Christian Festivals from their Origin to the Present Day*. London 1908. 183–186.

² Dn 3,52–90.

A különféle hagyományok változatossága két szinten is megragadható: az egyes tételek és a tétel-összeállítások szintjén.

A tételek szintjén a következő problémát kellett megoldanunk. Az első, felületes tapasztalatok nyomán úgy tűnt, hogy a kántorböjtök mindig ugyanazt az olvasmányt és ugyanazt az énektételt használják (tehát, hogy van *egy* „*Angelus Domini*” prófécia és *egy* „*Benedictus*” himnusz), de az összehasonlító vizsgálatok alapján kiderült, hogy több, önálló tételről van szó. Amikor olyan tétellekkel találkozunk, amelyek első látásra azonosak, közelebbről vizsgálva azonban különböznek, mindig nehéz feladat eldönteni, hogy más-más tételről van szó, vagy ugyanannak a tételnek variánsairól. Sokszor nem könnyű meghatározni azt a határvonalat, amelyet átlépve másik, önálló tételről beszélhetünk, és már nem szövegvariánsról. A változatok sokszor egészen esetleges módon alakulnak ki, ezért nincs jelentőségük egy olyan kutatásban, amely arra kíváncsi, hogy milyen szándékos szerzői vagy szerkesztői döntés eredményei a különböző úzusok közötti eltérések. Alapvető módszertani kihívás volt tehát az esetleges, véletlenszerű variálódás és a hasonló rendeltetésű vagy eredetű, de független liturgikus tételek elkülönítése.

Az olvasmányoknál könnyebb a dolgunk, ugyanis mindig azzal a mozzanattal kezdődnek, amikor az Úr angyala leszáll a tüzes kemencébe. Kezdőszavuk mindig az *Angelus Domini*, és csak abban különböznek, hogy ettől kezdve a történetből mennyit használnak fel. A legelterjedtebb, legegyszerűbb változat szerint az olvasmány ott ér véget, ahol a fiúk énekelni kezdenek; a leghosszabb az egész kantikumot is magába foglalja — ilyenkor az ének liturgikus értelemben nem énekként, hanem prózában (recitálva), az olvasmány részeként hangzik el.³

Az énektételek elhatárolásánál sokkal nehezebb dolgunk volt, mert nem a Vulgata „hivatalos” szövegét követik, hanem annak átköltött változatát vagy valamely régi latin szöveget. Sokszor elmaradnak sorok, mások egy másik bibliai helyről épülnek be; nem egységes az sem, hogy mi a refrén — tehát olyan nagy biztonsággal, mint az olvasmányoknál, nem sikerül a tételleket behatárolni. Azt mégis fel lehet ismerni, hogy van mintegy 4–5 típus, amelyek ha nem is egyeznek tökéletesen, minden sorukban, mégis hasonlítanak koncepciójukban. De mit értek szerkesztői koncepció alatt? A legelterjedtebb, *Benedictus es Domine Deus* kezdetű himnusz a kantikum elejétől indul, majd stilizáltan, egy-egy témát kiemelve végig is halad rajta, de úgy, hogy közben sokat kölcsönöz más bibliai helyekről.⁴ A *Benedictus es in firmamento* kezdetű változat a kantikum

³ (1) *Angelus Domini ... dicentes*. (Dn 3,47–51), (2) *Angelus Domini ... super Cherubim*. (Dn 3,47–55), (3) *Angelus Domini ... firmamento caeli*. (Dn 3,47–56), (4) *Angelus Domini ... Misael Domino*. (Dn 3,47–88). A Dániel-olvasmányok és énektételek változatairól és ezek műfajairól bővebben: SABO Katalin: „A három ifjú éneke mint liturgikus tétel a kántorböjti szombatokon”, in KISS Gábor (szerk.): *Fiatall Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötetete*. Pécs 2017. 325–331.

⁴ A himnusz teljes szövege és előfordulásai: usuarium.elte.hu/itemrepertory/244/view

közepén kezdődik, és szorosan kapcsolódik a Vulgatából ismert szöveghez.⁵ Ismét önálló eset az *Omnipotentem* himnusz, amelyről tudjuk, hogy a kantikum Karoling-kori parafrázisa.⁶ Végül független csoportot alkotnak azok az egyetlen soros tételek, amelyek csak mintegy antifónaszerűen villantják fel a hálaadó éneket: ezek francia területekre jellemzők, és természetesen azokhoz az olvasmányokhoz hajlamosak kapcsolódni, amelyek a leghosszabbak, tehát amelyekben egyszer már elhangzott a kantikum szövege.⁷

A második probléma az így elhatárolt tételtípusok összeállítása, párosítása volt. Az egyes úzusok abban is eltérnek, hogy a négy lehetséges prófécia és a különböző énektételek közül milyen összeállításokat használnak az év négy különböző kántorböjti szombatján. Egy hosszú munkafolyamat összefoglalásaként jelenthetem ki, hogy a típusok és összeállítások vizsgálatával végül sikerült csoportokat elkülönítenem Európa úgynevezett liturgikus tájai szerint.⁸ Egyértelműen kimutatható, hogy például a Német-Római Birodalom területén és annak vonzáskörében mindig ugyanaz a prófécia hangzik el ugyanazzal az énektétellel, a legegyszerűbb változatban: az első típusú, legrövidebb próféciát használják a legelterjedtebb, *Benedictus es Domine Deus* himnusszal mind a négy kántorböjti szombaton azzal a kitételrel, hogy a nyári kántorböjtből (mivel pünkösöd nyolcadába esik) a himnusz helyett Alleluja van. (1. táblázat)

Adv	Proph: Angelus Domini ... dicentes. (1)	Pent	Proph: Angelus Domini ... dicentes. (1)
	H: Benedictus es Domine Deus		All: Benedictus es Domine Deus
Qu	Proph: Angelus Domini ... dicentes. (1)	Trin ⁹	Proph: Angelus Domini ... dicentes. (1)
	H: Benedictus es Domine Deus		H: Benedictus es Domine Deus

1. táblázat. Az ún. germán liturgikus táj Angelus Domini–Benedictus összeállítása a kántorböjti szombatokon.

Észak-francia területen a hosszú olvasmányokat és a rövid énektételeket kedvelik. Itt jellemző az a már említett megoldás is, hogy a hosszú olvasmányt egy-soros, antifónaszerű énektétel zárja le. A legkidolgozottabb, dramaturgiailag

⁵ A himnusz teljes szövege és előfordulásai: usuarium.elte.hu/itemrepertory/245/view

⁶ Alice L. HARTING-CORREA (szerk.): *Walahfrid Strabo's Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum. A Translation and Liturgical Commentary*. Leiden 1996. 293–294. A himnusz teljes szövege és előfordulásai: usuarium.elte.hu/itemrepertory/246/view

⁷ A különböző énektételek elkülönítését természetesen a dallamok is segítik, erről: Oliver GERLACH: *About a Mozarabic Inspiration for the Liturgical Tradition of the Hymnus Trium Puerorum* (megjelenés alatt). A dallamok átírását és elemzését ld. a *Magyar Egyházzene* következő évfolyamában.

⁸ A liturgikus tájakról: FÖLDVÁRY Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Eger 2014. 91–105.

⁹ Az Adv rövidítés a téli (Adventus), a Qu a tavaszi (Quadragesima), a Pent a nyári (Pentecostes), a Trin pedig az őszi (post Trinitatem) kántorböjtot jelenti.

legátgondoltabb változat főként angol és spanyol vagy dél-francia területekről adatolt. Ebben mind a négy próféciát használják egy-egy kántorböjti szombaton, és mindegyikhez más énektételt kapcsolnak. Kifejezetten jellemző Hispániára az említett Walafrid Strabo-parafrázis, az *Omnipotentem* himnusz használata. (2. táblázat)

Adv	Proph: Angelus Domini ... dicentes. (1)	Pent	Proph: Angelus Domini ... firmamento caeli. (3)
	H: Benedictus es Domine Deus		All *
Qu	Proph: Angelus Domini ... super Cherubim. (2)	Trin	Proph: Angelus Domini ... Misael Domino. (4)
	H: Benedictus es in firmamento		H: Omnipotentem

2. táblázat. Az ún. iberoprovenszál tájra jellemző elrendezés.

II.

A római rítus érett középkori változatainak rendezése után az úgynevezett ólatin rítusok, a nyugati liturgikus hagyományok VIII–IX. századi egységesítését megelőző és részben túlélő szokások felé fordultunk. Ezeket ólatin rítusoknak nevezzük. Négy fő hagyománycsoportot szokás megkülönböztetni az ólatin rítusokon belül: az ambroziánt, a beneventánt, a mozarabot és a gallikánt. Ezek a rítusok természetesen kevésbé vannak dokumentálva, mint a római rítus, ugyanakkor első fennmaradt liturgikus könyveink éppen ólatin szokásokat képviselnek.¹⁰ Nem feltételeztük, hogy a téma itt is hangsúlyosan fog megjelenni, hiszen a kántorböjti szombatok sajátosan a római rítus ünnepei. Nagy meglepetés volt, hogy mégis találkoztunk a három ifjú énekével, mégpedig elsősorban a szent háromnap liturgiájában.

Az ambrozián és a beneventán nagypéntek fő szertartásában ugyancsak megszólal a három ifjú éneke, és a vonatkozó olvasmány is kapcsolódik hozzá. Sőt a beneventán nagypénteken Dániel könyvének teljes harmadik fejezete elhangzik, még hozzá olyan kidolgozott formában, hogy a fejezet nem csak olvasmányokra és énektételekre oszlik, hanem ezeket valamiféle, ének és recitáció közti „átmeneti olvasmányok” kötik össze.¹¹ A tételek műfaji hovatartozásának bizonytalansága egy jól látható kodikológiai sajátossághoz is vezetett: lejegyzésük grafikailag is átmenetet képez az énektételek és az olvasmányok szokásos megjelenítési módja között.¹²

¹⁰ DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Budapest 2004. 12–13.

¹¹ *Missale notatum Beneventanum*, 1000 (k.), Benevento, Archivio Arcivescovile, VI-33, ff. 66^v–72^v. Thomas Forest KELLY: *The Beneventan Chant*. Cambridge 1989. 182–183.

¹² A műfajok és betűméretek kapcsolatáról: SABO Katalin: „Liturgia és könyvművészet: a liturgikus tételek vizuális megjelenítésének jelentősége”, in IVANCSÓ István (szerk.): *Liturgikus örökségünk XXI. A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga*, 2017. szeptember 29–30. Nyíregyháza 2017. 365–378.

Elgondolkodtató, hogy mi keresnivalója van a Dániel-fejezetnek a nagypénteki összefüggésben, hiszen tartalmilag ezt semmi nem indokolja. A lehetséges magyarázathoz két irányból juthatunk közelebb: egyrészt a nagypéntek böjti, vigília-jellegéből kiindulva, másrészt azt tartva szem előtt, hogy meglehetősen hagyományörző rítusról van szó.

Hogy az első szempontot elmagyarázzam, szükséges egy kis kitérőt tennem. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kántorböjti szombatokat a nagyszombati liturgia mintájára alakították ki, sőt eredetileg ezek is, ahogy a nagyszombat legteljesebb változatai, tizenkét olvasmányból és könyörgésből álltak.¹³ A Karoling-kori szerkönyvekben, és elvételre később is ezzel a címfelirattal vezetik be a kántorböjti szombatokat: *Sabbato duodecim lectionum*, jóllehet már ekkor sincs adatunk arról, hogy ezek tizenkét olvasmányt használtak volna: lerövidültek ötre, ugyanúgy, ahogyan számos úzusban a nagyszombatok is. Az érett középkori Európa katedrálisainak már csak megközelítőleg az egynegyedében olvasnak tizenkét olvasmányt nagyszombaton, főként a mediterrán térségben.¹⁴ Jellemző, hogy bár ezek az olvasmánysorozatok lerövidülnek, az utolsó olvasmány mindig Dániel könyvének harmadik fejezete marad: akárhány olvasmány is legyen, az aranyzóbor-történet áll a próféciásorozat, azaz a „vigília-modul” végén. Az a benyomásunk tehát, hogy a böjti napok, virrasztások, vigíliamisék fontos tartozéka volt a tételcsoport. Ha innen közelítjük meg a kérdést, nem meglepő, hogy feltűnik az ambrozián és a beneventán nagypéntekben.

Ezt a szempontot nem zárja ki, inkább kiegészíti a nagypéntek egy másik megközelítése: a rítus konzervatív természete. Más esetekben is kimutatható, hogy egyes elemek nem a nap üdvtörténeti tartalma miatt, hanem azért kerülnek a nagypéntekbe, mert valaha a mise állandó részei voltak, majd idővel kikoptak az általánosabb gyakorlatból, de a nagypéntek megőrizte őket. Sokak szerint ilyenek az egytetemes könyörgések, de a szent háromnapban ide tartozik például az oltárfosztás vagy az esti fény megszentelése.¹⁵ Tekintélye és komor ünnepélyessége miatt a nagypénteket még annyira sem változtatták meg, mint más rangos ünnepeket, így az egykori állandó elem, az ordináriumtétel a nagypéntek keretei közt maradt fenn, sőt annak jellemzője lett. Fölmerül tehát a lehetőség, hogy a három ifjú énekével is valami hasonló történt.

¹³ Wilfred SUMANI: „Easter Vigil as the „Mother of all Vigils”: The Significance of Structural Parallels between the Easter Vigil and the Vigils of Pentecost and the Tempora in Roman Rite”, *Ecclesia orans* XXXIII (2016) 8–13.

¹⁴ A közismert négyolvasmányos nagyszombat és az említett tizenkét olvasmányos nagyszombat mellett az öt-, hét- és tízolvasmányos változat is előfordul (usuarium.elte.hu/indexlabel/61/view), ld. még KOVÁCS Andrea: „A nagyszombati próféciákról”, *Magyar Egyházzene* XVII (2009/2010) 401–404. A nagyszombati olvasmányrend magyarországi alakulásáról: DÉRÉ Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum, Budapest 2009. XXX. 133. j.

¹⁵ Josef A. JUNGSMANN: *La liturgie des premiers siècles*. Paris 1962. 339–340.

III.

A kanticum néhai ordináriumtétel voltát látszott megerősíteni a mozarab rítussal való találkozás, amely szintén egyike az ólatin rítusoknak: a hispániai arab hódoltság alatt zárványként őrzött meg ősi állapotokat.¹⁶ A rítus vizsgálatában elsődleges forrásunk az 1500-ban, Jiméne de Cisneros bíboros által kiadott, vitatott hitelességű, de így is rendkívül informatív misekönyv volt. A művelt főpap volt az, aki a középkor végén helyre igyekezett állítani Hispánia ősi rítusát az ő korában még fellelhető vizigót kéziratok alapján. A mozarab rítusban a három ifjú éneke a mise állandó részei között szerepel, két olvasmány között, és a celebráns éneklé.¹⁷ 633-ban, a IV. toledói zsinaton külön kánonban tárgyalják a három ifjú énekét. A rendelkezés szerint felfüggesztik azt a papot, aki elmulasztja az éneklését a misében. Egy ilyen rendelkezés két dolgot is jelent: egyrészt azt, hogy az ének valaha a miseordinárium részének számított, másrészt azt, hogy már a VII. század elején megterhelőnek, fölöslegesnek tűnt és kikopóban volt.¹⁸

Röviden kitérek az utolsó, leghézagosabban dokumentált ólatin rítusra, a gallikánra, amelynek egyik híres forrásában, a Luxeuil-i lectionáriumban¹⁹ egy, korábbi feltevésünket igazoló használatát láthatjuk a harmadik Dániel-fejezetnek: nagyszombaton itt is a tizenkét olvasmány közül hangzik el utolsóként. A forrásból a kanticumnál egy teljes lap hiányzik, így nem tudjuk, pontosan milyen terjedelemben szólalt meg, de a vége így is fennmaradt. Ebből egyértelmű, hogy ugyanúgy, ahogy a többi ólatin rítusnál, az ének az olvasmányba ágyazódik.

A gallikán rítus megközelítéséhez rendelkezésünkre áll még egy 700 körüli szöveg, amelyet Germanus IV. századi párizsi püspöknek tulajdonítottak. Két levélről van szó, amelyek voltaképpen misekommentárok, és korban talán megelőzik első ismert latin szerkönyvünket, a Bobbioi misszálét is. A liturgia-kommentár ugyan csak másodlagos, közvetett forrásnak számít, mégis felértékelődik, nem csak keletkezési kora, hanem tartalma miatt is: ez az egyetlen olyan forrás, amelyből a gallikán rítus énektételeiről is megtudhatunk valamit.

A három ifjú énekét az első levélben említi a szerző. A mise első részére, a katekumenek miséjére vonatkozólag írja, hogy az leginkább olvasmányok és énektételek sorozatából áll. Ezek között kap helyett a Dániel-kanticum, még hozzá közvetlenül az evangélium előtt. Az ide vonatkozó rész így kezdődik:

¹⁶ Archdale A. KING: *Liturgies of the Primal Sees*. Bonn 2005. 476.

¹⁷ *Missale Mozarabicum 1500*: Madrid, Biblioteca Nacional de España, INC/15 - INC/1122, ff. 222^r-222^v.

¹⁸ *Concilium Toletanum IV. XIII.* „Hymnum quoque trium puerorum, in quo universa caeli terraeque creatura Deum collaudat, et quem Ecclesia catholica per totum orbem diffusa celebrat, quidam sacerdotes in missa dominicorum dierum et in sollemnitatibus martyrum canere neglegunt. Proinde sanctum concilium instituit, ut per omnes ecclesias Spaniae vel Galliae in omnium missarum sollemnitate idem in publico decantetur. Communionem amissuri, qui antiquam huius hymni consuetudinem nostramque definitionem excesserint.” (documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0633-0633__Concilium_Toletanum_IV__Documenta_Omnia__LT.doc.html)

¹⁹ *Lectionarium Luxoviense*. Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 9427. 125–128 ff.

„A három ifjú énekét pedig, amelyet a lekciónak után énekelnek ...”²⁰ — az evangélium itt nyilvánvalóan nem számít lekciónak, ezek alatt a himnusz megelőző ún. „apostolt” és „prófétát” kell érteni. Nehezebben értelmezhető, ezért bővebben ki kell térni a kommentár második felére. Ebben Pseudo-Germanus azt tárgyalja, hogy a három ifjú énekét azoknak a szenteknek az emlékére kell énekelni, akik a sötétben ülve várták Krisztus eljövételét („in figura sanctorum veterum, qui sedentes in tenebris adventum Domini expectabant”). Mivel ezek a régi szentek közvetlenül megelőzik az Eljövételt, az ének is közvetlenül előzi meg a misében az evangéliumot, ezért a szöveg szerint az Egyház sem énekel semmit a himnusz és az evangélium között, kivéve a gyermekek énekét, mert az aprószentek Krisztus sorstársai voltak, és gyermekek énekeltek a Krisztusnak virágvasárnap is.²¹

Nem teljesen egyértelmű, hogy ez azt jelenti-e, hogy bizonyos ünnepeken, tehát Aprószentekkor és virágvasárnap kötelezően beékelődik ide egy további énektétel (a szöveg alapján rezponzorium), vagy hogy ez nem az ünnepekre, hanem valami más, a gyermekekkel kapcsolatba hozható körülményre vonatkozott, esetleg az ordináriumnak volt egy gyermekeknek fönntartott tétele az evangélium előtt. Témánk szempontjából nem is fontos eldönteni a kérdést. Nem az a lényeges, hogy valóban közvetlenül az evangélium előtt hangzott-e el a tétel; sokkal fontosabb arra rávilágítani, hogy a tételt a mise állandó részeként kezeli a leírás, a katekumenek miséjének részeként, csakúgy, ahogyan azt a mozarab rítusban láttuk. A fennmaradt gallikán forrásokból erre az adatra nem következtethettünk, de a mozarab párhuzammal együtt valószínűleg hirtelt adhatunk Pseudo-Germanus tájékoztatásának.

A Dániel-kantikumok és olvasmányok megjelenése a szent háromnapban a tételpár szerepét hangsúlyozza, és ősi használatára utal. A Dániel-olvasmány és -kantikum valószínűleg kezdettől fogva állandó eleme volt legalább a böjti virrasztó liturgiáknak. E feltételezés új megvilágításba kerül a mozarab és a gallikán rítust vizsgálva, mert itt a három ifjú éneke nem csak a böjtnapokon, hanem a mártírok ünnepeinek liturgiájában is megjelenik, sőt, a IV. toledói zsinat és Pseudo-Germanus szerint olyan ének, amelyet az egész világ zeng a vasár-

²⁰ „De hymnum. Hymnum autem trium puerorum, quod post lectionis canetur, in figura sanctorum veterum, qui sedentes in tenebris adventum Domini expectabant. Sicut enim, illis silentibus, quartus angelus adfuit, in nubem roris inferens, ignis incendia vicit, ita et istis, Christo praestolantibus, ipse Dei Filius, magni consilii angelus adfuit, qui, Tartaria frangens imperia, gaudium resurrectionis, illos liberans, intulit, quod evangelista docet. Secundum hoc etiam Ecclesia servat ordinem, ut inter benedictionem et evangelium lectio [non] intercedat, nisi tantummodo responsorium, quod a parvulis canetur, instar innocentum, qui pressi in evangelium consortis Christi nativitatem leguntur, vel eorum parvulorum, properante ad passionem Domini, clamabant in templum: Hosanna filio David, Psalmista canente: Ex ore infantium et lactentium perfecti laudem.” Az átírás az eredeti szöveget követi, megtartva a Meroving-korra jellemző hibákat: Autun, Bibliothèque municipale, S 184. 115^v–116^v. Kiadása: *La liturgia Gallicana ne' primi otto secoli della chiesa. Osservazioni storico-critiche*. Roma 1867. (D. Martene előszavával) 342–343.

²¹ A szöveg megértését az is nehezíti, hogy a fennmaradt szövegből kimaradt egy *non*, az újabb kiadások ezt már hozzáértik, ld. 20. jegyzet.

napi mise állandó részeként. Nem lehetséges-e, hogy egy sokkal általánosabb szokásra kell gondolnunk: arra, hogy a három ifjú éneke valaha, a nekünk közvetlenül már hozzáférhetetlen ókeresztény liturgiában több volt, mint a vigíliamisék állandó kelléke, több, mint népszerű énektétel, amely egy népszerű perikópához kapcsolódott? Az érett középkorra használata a kántorböjti szombatokra szűkült, elveszítve eredeti jelentőségét, az azonban árulkodó, hogy még ebben a késői fázisban is szinte beláthatatlanul számos változatban jelenik meg, és segítségével liturgikus tájakat rajzolhatunk Európa térképére. Az ólatin rítusokban viszont, amelyek történelmileg is közelebb állnak az ókeresztény liturgiához, a tétel használati köre tágabb és differenciáltabb.

A kevés fennmaradt ólatin forráson belül is annyiféle változatával találkozunk, hogy feltételezhetjük: maga az *ötlet*, miszerint a Dániel-kantikumnak helye van az ünnepélyes, főként virrasztó liturgiában, már az első keresztény évszázadokban megszületett és elterjedt. Az ötlet tényleges megvalósítása, kidolgozása nagyon különbözik koronként és területileg is: Dániel könyvének 3. fejezete, amely teljes terjedelmében meglehetősen hosszú, tartalmaz narratív és lírai részeket is, és a legkülönbözőbb változatokban él az ókereszténységtől a késő középkorig. A sok tételváltozat és a különféle, mégis hasonló funkcióhoz való rendelés együtt azt sejteti, hogy a tételek közötti kapcsolat nem leszarmazási jellegű. Kevésbé valószínű, hogy a fent említett ötlet a történelem egy adott pillanatában és egy adott helyen született meg, majd onnan terjedt el. Sokkal inkább valószínű, hogy általánosságban, mint ötlet volt jelen a kora keresztény gondolkodásban, és a megvalósítására vonatkozó igény különféle művészi módokon tört utat a különböző rítusokban. Az ötlet magja egészen egyszerűen a Dániel-kantikum témája lehetett: a történetben egyszerre van jelen az üldöztetés, mártíromság, a csodálatos megmenekülés és a hálaadás. A kora kereszténység ráadásul nagyon kedvelte az olyan, repetitív elemekből álló, litániaszerű tételeket, amilyen a Dániel-kantikum. Az Amen, Alleluia, Kyrie eleison és a rövid refrének olyan érzelmi hatást váltanak ki a bekapcsolódó hívekből, amelyek segítik a közösséghez való tartozás érzését, és azt is, hogy a mintegy kántáló gyülekezet felfokozott érzelmi állapotban kapcsolódják be a rítusba.²²

Az ókeresztény liturgiáról való gondolkodás nem várt hozadéka a kutatásnak, de rávilágít az ún. fordított kronológia mint módszertani megközelítés jelentőségére. Ennek a módszernek a kiindulópontja az, hogy a liturgia konzervatív volta miatt legalább olyan biztonsággal tudunk következtetni későbbi, de közvetlen források alapján a liturgia kezdeteire, mint ahogyan azt a legkorábbi, de közvetett forrásokból eddig megkísérelték. A kora középkor sokszor kétes identitású kéziratainál a későbbi, de biztos identitással bíró liturgikus források nem kisebb értékűek.²³

²² *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie: „Hymnes“* (Dom Leclercq) VI/2. 2835.

²³ FÖLDVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 103.